BAQSÍSHÍLÍQ MEKTEPLERI

Timurman Menlimuratov – *oqıtıwshı*
menlimuratovtimurman@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ШКОЛЫ БАХШИ

Тимурман Менлимуратов – *преподаватель*
Нукусского филиала Государственного института искусств и культуры Узбекистана

BAKHSHI SCHOOLS

Timurman Menlimuratov – *Lecturer*
Nukus branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: doston, motiv, folklor, variyant, baxshi, usul.

Резюме. Muzıkanıń tariyxıy, mádeniy hám estetikalıq rawajlanıw procesinde qáliplesken muzıka usılları haqqında ulıwma túsinik beriledi. Muzıka usılı - bul belgili bir dáwir, xalıq, kompozitor yaki janrǵa tán bolǵan ańlatıw quralları, kompoziciyalıq texnikası, ritm, melodiya, orkestrlestiriw hám atqarıw namasınıń ózine tán jıyındısı.

Ключевые слова: эпос, мотив, фольклор, вариант, бахши, метод.

Резюме. Дается общее представление о музыкальных стилях, сформировавшихся в процессе исторического, культурного и эстетического развития музыки. Музыкальный стиль - это своеобразная совокупность средств выражения, композиционной техники, ритма, мелодии, оркестровки и исполнительской интонации, характерных для определенной эпохи, народа, композитора или жанра.

Key words: epic, motive, folklore, variant, bakhshi, method.

Summary. A general understanding of musical styles formed during the historical, cultural, and aesthetic development of music is provided. Musical style is a unique combination of expressive means, compositional technique, rhythm, melody, orchestration, and performance melody characteristic of a specific period, people, composer, or genre.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem-óner salasında ózleriniń bay muzıka miyrası menen, qosıq-sazı, atqarıwshılıq óneri menen ayrıqsha xalıq húrmetine iye bolǵan, baqsıshılıq ónerin rawajlandırıwshılar hám taratıwshılar bular baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalqında duwtar shertip, qosıq aytatuǵın óner iyesiniń biri «baqsı»-dep ataladı. Baqsı súyiwshilik dástanların atqarıwı menen Orta Aziya hám Zakavkaziya ellerinde keń taralǵan. Qaraqalpaqlarda «baqsı», ózbek hám túrkmenlerde «baxshi», qazaqlarda «jırshı», Ázerbayjanlarda «ashug», gruzinlerde «mısagan», Armiyanlarda «gusan» sózleri xarakteri jaǵınan ulıwma uqsaslıǵın ǵana ańlatıp qalmastan, olardıń atqarıwshılıq ónerinińde jaqınlıǵın kórsetedi. Baqsıshılıq ónerиniń bunday jaqınlıqları olardıń kóp ásirlik ekonomika hám mádeniy baylanıslarınıń tereń tamırlarınıń keń en jayıp urqan atqanlǵınan derek beredi. Qaraqalpaq muzıka mádeniyatı tarawında baqsıshılıq óneri özleriniń atqarıwshılıq jollarına qaray bir qansha mekteplerge bólinedi.

Filologiya ilimleriniń doktorları N.Dáwqaraev, Q.Aymbetovlar baqsıshılıq mektebin Muwsa hám Súyew mektebi dep ekige bóledi. Olardan burında bir neshe baqsılar bolıp bul jollarda aytıp kelgen, biraqta kóbisiniń atı málim emes ekenligin aytıwımız kerek. Muwsa hám Súyewlerden ilgeri Xorezm jerinde «Shaǵataylı» atı qosıq bolıp tillerge dástan bolǵan ápsanalıq baqsı Eshbay ótken. Ol pútkil Xorezm oypatlıǵında jasawshı ózbek, qaraqalpaq, túrkmenler arasında keńnen belgili bolıp, onı ózbeklerde, qaraqalpaqlarda, túrkmenlerde özlerimizdiń baqsımız desedi.

Eshbay baqsınıń Qaraqalpaqlar arasında tereń húrmetke iye bolıp, xalıq Eshbaysız kewil xoshlıq etpeytuǵının, onıń atındaǵı «Eshbay» qosıǵın elege shekem súyip aytatuǵınlıǵınan hám tıńlaytuǵınlılıǵınan da kóriwge boladı: Eshbay barmay hesh kim toyın qurmadı, júzin kórmey qızlar wákil bermedi,-degen qatarlarında Eshbay xalıq baqsılarınıń atası sıpatında húrmetke bólenedi.

Eshbay, Nurjan, Atash penen saz etti…
Ólgennen soń wáspini Ǵáripniyaz ayttı…

Eshbaydıń Nurjan, Atash usaǵan qaraqalpaq baqsıları menen bir dáwirde jasap, zamanlas bolǵanlıǵı olardıń doslıǵı usı «Eshbay» atlı qosıq qatarlarında kórinedi. Al «Ólgennen soń wáspin Ǵáripniyaz ayttı»- delingen qatarǵa qaraǵanda Súyew baqsınıń ustazı- Ǵáripniyaz

Eshbaydıń shákirti bolıp, onıń jolın dawam ettirgen. Ilimpazlardıń baqsıshılıq mektebin Muwsa hám Súyew baqsı mektebi dep ekige bóliwi Muwsa baqsı óziniń ustazı Aqımbet baqsı jolın, al Súyew baqsı bolsa ustazı Ǵáripniyaz baslaǵan joldı joqarı basqıshqa kóterip, baqsıshılıq ónerin, mádeniyatın burın bolmaǵan forma hám atqarıwshılıq stil metodlar menen bezep tvorchestvolıq jaqtan rawajlandırǵanlıǵında. Haqıyqatında da olar tekte baqsı bolıp ǵana qoymay, kúshli kompozitorlarda bolıp, qaraqalpaq xalqınıń muzıkasın bayıttı. Muwsa baqsı hám Súyew baqsı mektebiniń repertuarlarında qosıqlardıń atları hám namalarında ulıwmalıq bolǵanlıǵı menen atqarıwshılıq usılları pútkilley ózgeshe hám bir-birinen parıq qıladı.

Muwsa baqsınıń jolı naǵız qaraqalpaq baqsısınıń atqarıwshılıq usılları tolıǵı menen sińdirilgen ózgeshe koloritke iye. Onıń namalarında kishireytilgen sekunda Frigiyalıq lad jiye ushırasadı. Al Súyew baqsınıń namalarında kishireytilgen sekunda aytarlıqtay ushıraspaydı. Bárinen burın aytatuǵın nárse hár bir baqsınıń individuallıq ózgesheligine baylanıslı boladı. Bir mektepten shıqqan baqsılar bolsa da sol mekteptiń mayda-shúydesine shekem qaldırmay, ustazı qalay aytsa tap sonday etip ózgertpey aytadı degendi ańlatpawı kerek. Hátte bir baqsınıń ózi de bir de bir namanı bir túrli etip aytsa, ekinshi jerde sol namanı tap burıńǵısınday etip qaytalawı múmkin bolmaǵanınday gá asıp yamasa kem túsip, yaki ózgeriske ushıratıp aytatuǵını sózsiz. Bul jerde hár bir baqsınıń atqarıw sheberligi, sazendeligi, xosh hawazlıǵı hám namanı jaqsı ózlestiriwi, duwtardı shertiwde júdá jaqsı mengergenligine onıń improvizatorlıq qatnasına baylanıslı boladı.

Bul jerde kózge túsetuǵın bir nárse hár bir atqarıwshı óz repertuarların jasaw ortasına qarap, tıńlawshılardıń kópshiliginiń talabına qarap, soǵan ılayıqlap dúzetetuǵınlıǵında. Mısalǵa Shernazar baqsı Shımbay átirapında jasap qaraqalpaqsha jolǵa aytsa, Juman baqsı Beruniy, Tórtkúl átiraplarında jasap, namaǵa qosımtalar qosıp atqarǵan ekewide birdey Muwsa baqsınıń mektebinen shıqqan namalardı aytsada. Usı Muwsa mektebiniń sońǵı áwladlarınan Esjan baqsı menen Shaniyaz baqsınıń aytıwınıń arasında da úlken ózgeshelikler bar. Sebebi olar Muwsa mektebinen taralǵan bolıwına qaramastan Esjan baqsı Muwsa baqsınıń jolına aytsa, Shaniyaz baqsınıń aytıwı Arzı baqsınıń jolına jaqın aytadı. Sonday-aq Súyew baqsınıń mektebinen taraǵan Orınbay hám Jańabay baqsılar Japaq baqsınıń atqarıwında da úlken ayırmashılıqlar bar. Japaq baqsı naǵız Súyew baqsınıń jolına aytatuǵın bolsa, Orınbay menen Jańabay baqsılardıń aytıw jolına jergilikli xalıqtıń, yaǵnıy Arallı ózbeklerdiń tásiri tiyip bir qansha ózgesheliklerge ushıraǵanlıǵın kóriwge boladı. Sonıń menen qatar Orınbay baqsınıń repertuarlarında Japaq baqsınıń repertuarlarında ushıraspaytuǵın namalarda gezlesedi. Mısalǵa: «Shırwanı qatar», «Shayki shiwar», «Zerletme», «Molla árman», «Sayqal» t.b. atamadaǵı namalar kóp. (Orınbay hám Jańabay baqsılar ataqlı Qońıratlı baqsılar, Arallı ózbeklerden shıqqan baqsılar ekenligin aytıp ótiw orınlı boladı). Qaraqalpaq muzıkasında ásirler boyı dawam etip kiyatırǵan atqarıwshılıq óneri dástan menen namanıń arasındaǵı baylanıstı bekkemlep keldi.

Baqsılar dástanlardıń tekte qurı mazmunın bayan etip qoymastan, olar óz bayanlamasın saz benen namaǵa salıp atqaradı. Qaraqalpaq muzıkasında dástanǵa salıp aytılatuǵın namalar úlken orın iyeleydi. Sonlıqtan baqsılardıń atqarǵan «Ǵárip ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Húrliqa-Hamra», «Ashıq Nájep», «Yusup-Axmed»,t.b. lirikalıq dástanları menen Nawayı, Maxtımqulı, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám t. b. klassiklerdiń qosıqlarına aytılǵan namaları óziniń kórkemliginiń baylıǵı jaǵınan Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatı haqqında keń túsinik beredi.

Lirikalıq dástanlarda qosıq penen nama bir-birinen tıǵız baylanısta bolıp, olar hadal muxabattı, xalıqlar doslıǵın, hayal-qızlar áwladınıń berikligin, aqıllılıq penen tapqırlıqtı jır etedi. Olar bastan ayaǵına shekem qosıq muzıka menen tolı. Sonlıqtan da Qaraqalpaq xalqınıń lirikalıq xarakterdegi namalarınıń rawajlanıwında onıń ádebiy folklorında lirikalıq dástanlardıń payda bolıwı menen baylanıslı hám tásiriniń oǵada ullı bolǵanın aytıw kerek.

Klassik shayırlardıń poeziyasındaǵı oylardıń anıqlıǵı, sezimlerdiń tereńligi, turmıslıq faktlerdi kórkem sóz benen juwmaqlastırıwdaǵı sheberligi, xalıq muzıkasınıń taǵı da kórkeyip gózzallanıwına alıp keledi.

Qaraqalpaq baqsılarınıń namaları tuwralı aytqanda yaǵnıy olardıń hár tárepleme bayıwına qońsı xalıqlardıń baqsılarınıń tiygizgen járdemin ayta ketiw orınlı boladı. Ataqlı Túrkmen baqsısı Súyew baqsınıń namaların ózlestirip, baqsıshılıq usılın qaraqalpaqlar ishinde dawam etiwshi Japaq baqsı Aqımbet baqsınıń namaların dawam etiwshi Muwsa baqsı, Esjan baqsılar boldı. Edenbay baqsınıńda namaların dawam ettiriwshi shákirtleri bolǵan. Házirgi qaraqalpaq namalarınıń ishinde «Qońırat» naması dep atalıp júrgen nama burıńǵı Arallı ózbekler namasınan kirgen.

Qaraqalpaq baqsıları qońsılas ózbek, túrkmen, baqsıları menen jaqınnan qarım-qatnasta

bolǵan, bir-birine járdem berip, repertuar almasıp, toy merekelerdi birge sawǵan. Ámiwdáryanıń ayaǵındaǵı «Arallı» dep atalǵan Xorezm ózbekleriniń baqsıları menen bolǵan tıǵız baylanıstı atap ótken jón. Arallı ózbek baqsılarınıń kóbisine túrkmen baqsısı Súyew baqsı ustazlıq etken.

Arallı ózbekler kún kóris tárepinen qaraqalpaqlarǵa kútá jaqın turadı, olar kóp zamanlardan beri, qaraqalpaqlar menen irgeles qońsı bolǵan. Arallı ózbeklerdiń baqsıları qaraqalpaq baqsılarına usap duwtar menen qosıq aytadı. Arallı ózbeklerdiń baqsıları túrkmenler hám qaraqalpaq baqsıları menen repertuar almasıp bir-biri menen qatnasıp otırǵan, mine sonlıqtan da aytatuǵın namaları da bir-biri menen aralasıp ketken. Baqsılar aytatuǵın kóp namalarǵa túrkmen, ózbek hám qaraqalpaq baqsıları ortaq. Túrkmenlerdiń ataqlı baqsısı Súyew baqsı aralı ózbeklerden kóp shákirtler tayarlaǵan. Súyew baqsınıń shákirtlerinen belgili bolǵan baqsıları: Ádilbay, Qutım, Alliyar, Awez, Gurbek, Jańabay, Orınbay baqsılar bolıp esaplanadı. Bular Súyew baqsınıń baqsıshılıq ónerin dawam ettiriwshi baqsılar bolǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń baqsıshılıq ónerińiń ósiwine, olardıń repertuarlarınıń kóbeyiwine Xorezmli baqsılardıń tásiri bir jaqtan tiygen bolsa, al ekinshi jaqtan Xorezmde jasaǵan Túrkmen baqsılarınıń etken tásiri oǵada úlken.

Zaman ózgerip, jańalıqlar tuwıp otırıwı arqalı xalıq jırshılarınıń shertetuǵın saz áspabları da ózgerip otırǵan. Xorezmli ózbek baqsılarında burın qobız bolıp, onıń ornın duwtar basqan, al onnan beri kele, duwtardıń ornın garmon (orıs qobız) basqan. Jigirmalanshı jılları (xx-ásir) Xiywalı Sapa sazshı, Enesh sholaq, Úrgenishli Shirazı bala, Shabbazlı Xojaniyaz garmonshı, Tórtkúlli Qoshaqqor, Xojeliden Qutlı qız qusaǵan ózbek jırshıları qaraqalpaqtıń toy merekelerinde garmon shertip jırlaǵanın, sońın ala garmonnıń ornına tar (rubab) áspabın paydalana baslaǵanın alım atamız Q.Ayımbetov óziniń «Xalıq danalıǵı» atlı kitabında anıq keltirip ótedi. Qaraqalpaq baqsıları usı kúnge shekem qasında janapayǵa ǵırjekshi hám balamanshı menen duwtar shertip qosıq aytıp kiyatır. Baqsılarımızdıń tuwısqan xalıqlardıń baqsıları menen qarım-qatnası kem-kemnen ósip rawajlana baslaydı. Óziniń talantı menen pútkil Xorezm oypatına dańqı jayılǵan ataqlı Súyew baqsı Túrkmenlerdiń eń ataqlı baqsısı bolǵan. Sonıń menen Xorezmde jasaǵan ózge xalıqlardıń da belgili baqsı bolıp tanılǵan. Súyew baqsı Túrkmenlerdiń shawdır ruwınıń bozashı tiyresinen házirgi Tashawız oblastınıń Porsı rayonınıń átirapında kámalǵa kelgen. Súyew baqsı Qaraqalpaqlar arasına kóp kelip baqsıshılıq qılǵan. Qaraqalpaqlarda úlken toylarda Súyew baqsını shaqırtıp ayttırıw dástúr bolǵan.

Qaraqalpaqtıń ataqlı baqsısı Muwsa baqsı menen jaqın qarım-qatnasta bolǵan hám zamanlası bolǵan. Ekewi birgelesip kóplegen toy merekelerdi birge sawısqan, biri-birin júdá sıylaǵan, repertuarlar almasıp turǵan. Usı jerde taǵı aytatuǵın nárse ilimpazlarımızdan T.Adambaeva, Qırıqbay Bayniyazov, Ásen Alımovlar Súyew baqsını qaraqalpaq Ǵáripniyaz baqsınıń shákirti dep tastıyıqlaydı. Sonday-aq belgili «Eshbay» namasın hám «Kózlerim» atlı muxalles namalarınıń qosıǵında (sózin) hám namasın Ǵáripniyaz baqsı dóretken dep anıq bayanlamalar beredi.

Qaraqalpaq xalıq baqsısı Japaq Shamuratov Súyew baqsınıń ómiriniń aqırǵı jıllarında da (1913-1914 jj) Qaraqalpaqstanǵa kelip İyshan qalada (Xalqabadta), Xojelide dástan aytıp úlken toylardı atqarǵanın aytadı. Sonday-aq akademik A.N.Samoylovich Parsı da 1908-jılı 58 jastaǵı Súyewdiń aytqanın tıńlaǵanı tuwralı bildiredi. Sonday-aq Súyew baqsı Mańǵıtlı Qaraqalpaqtıń ataqlı baqsıları bolǵan Amet hám Atajan baqsılardıńda ustazı bolǵan. Ataqlı Japaq baqsı Shamuratov bolsa usı Súyew baqsınıń shákirtleri Ámet hám Atajan baqsılardıń shákirti bolǵan hám ustazlarınan Súyew baqsınıń namaların tolıq úyrenip, onı ózlestirip, qaraqalpaq muzıkasına úles qosqan ataqlı baqsımız boldı.

Súyew baqsı «Góruǵlı» dástanınıń qw-shaqabın yaddan bilgen hám aytqan. Túrkmen xalqı legendalarında «Súyew baqsını Xiywanıń xanı shaqırıp alıp: «Góruǵlı» dástanın ayttırıp, ózi Góruǵlı dástanınıń baspadan shıqqan kitabına qarap otırıp teksergende Súyew baqsı xan aldında jańılıspay aytqan eken» dep ertek qılıp aytadı. Súyew baqsı haqqında qaraqalpaqlar arasında da tolıp atırǵan legendalar bar. Bir toyda Qaraqalpaq baqsısı Muwsa baqsı menen Súyew baqsını jarıspaqqa ayttırıptı mish, toydıń sońında «qaysı baqsı jaqsı ayttı»- degende Súyew baqsı turıp:- «Muwsa baqsı mennen jaqsı ayttı, sebebi ol bir duwtar menen ǵana aytıp xalıqqa tamasha berdi, al men bolsam bul toyda tek duwtar menen ǵana emes, qasımdaǵı girjekshi hám balamanshılarım menen, bolıp atırǵan sazdıń kúshi menen, shawqım menen xalıqqa tamasha berdim, mine sonlıqtan Muwsa baqsı jaqsı ayttı «- deymen depti. Túrkmenstanda Súyew baqsınıń ataqlı shákirtlerinen: Jumamurat baqsı, Balta baqsı, Qappar baqsı(Qambar), Qurban qılısh baqsılardı hám olardıń shákirtleri sońǵı waqıtlardaǵı Balta Qurt baqsı, Xatsha qız, Esen, Aqshagúl, Tájibay-Tayar, Tájibay-óre baqsılar Súyew baqsınıń jolın

dawam etip júrgen baqsılar ekenligin alım Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» kitabında keltirip ótedi. Mısalǵa ásirese Aqshagúl Muradova qaraqalpaqlar arasına kelip kóp ǵana toy-merekelerdi atqarǵan, qaraqalpaqlar súyip tıńlaytuǵın baqsısına aylanǵan. Aqshagúl Muradova Súyew baqsı jolına da sonday-aq Muwsa baqsı namalarında(jolında) júdá jaqsı aytatuǵın ataqlı baqsı bolǵanlıǵı kópshilikke málim. Orta Aziya xalıqlarınıń baqsıları aytatuǵın, qıssaxanlar oqıytuǵın súyiwshilik dástanları qaraqalpaq baqsılarınıń da eń negizgi repertuarı bolǵan. Qaraqalpaq baqsıları qońsı xalıqlardıń baqsıshılıq ónerin úyrenip ǵana qoymastan, óz repertuarların, olardaǵı qosıq-namalardı qayta islep, ózlestirip, ózleride namalar dóretip dástan qosıqlarına jańalıq kirgizip otırǵan. Baqsılar shákirt tayarlap óz ónerlerin keleshek áwladqa miyras etip qaldırǵan hám baqsılarǵa shákirt tayarlaw dástúr bolǵan. Olar shákirtti hár tárepleme sınap tańlaǵannan keyin úyrete baslaǵan, shákirti duwtar shertiwdi úyrene baslaǵannan keyin onı toy- tamashalarǵa barǵanda izine ertip barǵan. Baqsı duwtar shertip qosıq aytqanda shákirti ustazınıń qasında janapayǵa duwtar shertip ustazına duwtarın qosıp otırǵan. Bul da óz aldına úlken mektep sanaladı. Shákirt namanı yadlawǵa, duwtarda namanı tolıq shertiw menen birge ustazı aytqan qosıq qatarlarında yadlap alıwǵa solayınsha erisiwge háreket qılǵan. Bolajaq baqsı usılayınsha ustazınıń izine uzaq waqıt erip, jıllar ótip, sóz benen sazdı úyrenip, ustazdan pátiya alıp, óz aldına baqsıshılıq etiwge, baqsı dárejesine jetisken. Shákirttiń ustazdan pátiya alıwıda úlken sınaq penen, kópshilik xalıqtıń aldında, ustazdan úyrengen, dástan-qosıqlardı aytıw menen, ustazdan nama qosıqların qay dárejede úyrengenin xalıq aldında aytıp sınaqtan ótken. Ustaz solay etip óziniń ónerin shákirti tolıq úyrenip boldı-aw dep esaplaǵanda ǵana oǵan pátiya berip, baqsıshılıq etiwine xalıq aldında shákirtine ruxsat bergen. Bul dástúr baqsılarımız arasında házirgi kúnde de saqlanıp kelmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q.Maqsetov «Qaraqalpaq jıraw-baqsıları». 1983.
2. V.Shafrannikov «Karakalpakskie narodnıe pesni». Moskva, 1958.
3. T.Adambaeva «Qaraqalpaq muzıkasınıń tariyxınan». 1985.